

УДК 94:304(477.82):371.214.114

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.11>

РОЛЬ ЛУЦЬКОЇ «ПРОСВІТИ» В УКРАЇНІЗАЦІЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ У 1920–1930 РР

Філіпович Мирослава,

кандидат історичних наук, доцент,
завідувач відділу аспірантури та докторантури
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-3220-6746

У дослідженні аналізується роль Луцького товариства «Просвіта» в процесі українізації Православної церкви у Волинському воєводстві. Луцька повітова «Просвіта» у міжвоєнний період була вагомим фактором громадського, політичного й духовного життя українського суспільства на Волині, терени якої ставали головною ареною церковно-громадського руху за українізацію та автономію Православної церкви. Полонізація Православної церкви на українських землях в Польщі підштовхнула українських діячів і православних віруючих до боротьби за українізацію церкви на Волині. Однією з яскравих сторінок боротьби за самовизначення нації була діяльність Товариства «Просвіта» пов'язана з проведенням церковного з'їзду 1927 р.

Однак на фоні доволі докладно вивчених загальних питань діяльності «Просвіти» залишається ще чимало неопрацьованих проблем, насамперед релігійного характеру. До них слід віднести питання ролі та значення товариства в процесі українізації Православної церкви.

Актуальність обраної теми визначається також тим, що вивчення форм і методів просвітницької роботи, здобутків і прорахунків у громадській діяльності товариства має певне практичне значення. Набутий досвід може бути використаний в процесі розбудови незалежної Української держави і вдосконалення діяльності сучасних громадських просвітницьких організацій.

Мета статті – оцінка історичного значення Луцького Товариства «Просвіта» в процесі українізації Православної церкви у 1920–1930 рр. Методологічну основу становить порівняльно-історичний підхід, що передбачає сукупність пізнавальних засобів, процедур, які дозволяють виявити схожість і відмінність між явищами, що вивчаються. Наукова новизна полягає у комплексному аналізі історичного середовища на Волині з точки зору становлення Української Православної церкви у складі II Речі Посполитої.

Ключові слова: «Просвіта», Волинь, церква, українізація, Польща.

Filipovych Myroslava. The role of Lutsk «Prosvita» in the Ukrainization of the Orthodox Church in 1920–1930

The study analyzes the role of the Lutsk organizations «Prosvita» in the process of Ukrainization of the Orthodox Church in Volyn Voivodeship. Lutsk district "Prosvita" in the interwar period was an important factor in the social, political and spiritual life of Ukrainian society in Volhynia, whose territory became the main arena of church and public movement for the Ukrainization and autonomy of the Orthodox Church. The Polonization of the Orthodox Church on Ukrainian lands in Poland pushed Ukrainian activists and Orthodox believers to fight for the Ukrainization of the church in Volhynia. One of the brightest pages of the struggle for self-determination of the nation was the activity of the «Prosvita» connected with the holding of the church congress in 1927.

However, against the background of a fairly well-studied general issues of «Prosvita», there are still many unresolved issues, primarily of a religious nature. These include the role and importance of society in the process of Ukrainization of the Orthodox Church.

The relevance of the chosen topic is also determined by the fact that the study of forms and methods of educational work, achievements and failures in the social activities of society has a certain practical significance. The experience gained can be used in the process of building an independent Ukrainian state and improving the activities of modern public educational organizations.

The purpose of the article is to assess the historical significance of the Lutsk Society «Prosvita» in the process of Ukrainization of the Orthodox Church in 1920-1930.

The methodological basis is a comparative-historical approach, which provides a set of cognitive tools, procedures that can identify similarities and differences between the phenomena studied.

The scientific novelty lies in a comprehensive analysis of the historical environment in Volyn in terms of the formation of the Ukrainian Orthodox Church as part of the II Rzeczpospolita.

Key words: «Prosvita», Volyn, church, Ukrainization, Poland.

Релігія та церква завжди були найміцнішою національною твердиною українського народу. За умов довготривалої відсутності будь-яких українських інституцій, значення церкви в суспільному житті на Волині було особливо вагомим. За час багатовікового панування православна віра зазнала чимало

кривд. Особливої гостроти релігійне протистояння набуло у міжвоєнні роки, що великою мірою зумовлювалося зрусифікованістю православної церковної ієрархії. Тому боротьба за національну Православну церкву розгорталась у двох напрямках – за автокефалію та українізацію церкви.

Як зазначав, свого часу, відомий громадський та церковний діяч Іван Власовський «Із цього часу [1920 р.] Луцька «Просвіта» стала громадською установою, осередком національного життя українців повіту, а іноді – й усієї Волині. Адже «на Волині не було жодного осередка української культури: в містах панували жиди, столиця губернії, Житомир, залишилася за кордоном, а Лавра Почаївська, столиця волинського і взагалі українського православ'я в облозі у росіян» [1].

Піднесення національної свідомості волинян у 20–30-х роках ХХ століття знаходило вияв у культурному й економічному самоутвердженні. Народна стихія потребувала рідної Церкви, соборності її устрою, зрозумілої мови богослужіння, пастирського ставлення з боку отців духовних. Ці прагнення наштовхнулися на особливий спротив польської влади. Адже католицька церква виступала важливим знаряддям денационалізації українців. Уряд закривав некатолицькі культові установи або перетворював їх на костьоли. Одразу після війни було закрито 111 церков, знищено – 50, а 150 – перетворено на костьоли. Погроми православних приходів стали масовим явищем. Так, до 1924 року було забрано від православних 500 церков і близько 20 тисяч гектарів церковної землі з господарськими будівлями. Подібними діями польська адміністрація прагнула збільшити кількість римо-католиків. За офіційними даними польської статистики, питома вага віруючих католицької церкви серед жителів Волинського воєводства збільшилася з 11,5% у 1921 році до 15,7% у 1931 році. За статистикою Луцької єпископської курії, католицьку віру щорічно приймало близько 3 400 віруючих [7, с. 111].

Та все ж, більшість населення Волині сповідувала православну релігію (у 690 парафіях проживало 1,5 млн чоловік) [5]. У багатьох випадках просвітяни рішуче ставали на захист Православних церков, які влада прагнула ревіндукувати. У 20-х роках до списку таких храмів потрапив Свято-Троїцький собор у Луцьку. Рада Луцької «Просвіти» організувала тоді звернення до 23 урядових установ Польщі з метою захисту храму від передачі його римо-католикам. Звернення було зустрінуте мовчанкою, хоча собор відібрати не наважились.

Окрім того, «Просвіта» сприяла відродженню та діяльності церковних братств на Волині, бо обидві ці українські організації були пов'язані спільними традиціями нашої історії. Маємо багато прикладів плідної співпраці сільських просвітянських осередків із місцевими братствами, що знаходило прояв в улаштуванні церков, опіці над цвинтарями, організації спільних хорів та проведенні різних культурно-релігійних заходів.

Перші спроби українізації Чесно-Хресного братства здійснено ще у 1920 році. За ініціативою тодішнього настоятеля Луцького собору о. О. Мількова у протоколі спільного засідання членів Братства і «Просвіти» від 17 квітня 1920 року було записано, що Луцьке братство «бажає культурно-просвітницький бік своєї діяльності доручити «Просвіті», даючи їй на це кошти, а разом з тим помешкання для її потреб» [6, с. 43]. Із виїздом О. Мількова на Холмщину справа українізації пригальмувалась, але навесні 1922 року, коли просвітяни увійшли в склад ради Братства, цей процес розпочався з новою силою, скінчившись українізацією служби Божої у 1926 році. Головна проблема полягала у легалізації нового Статуту Братства польською владою, бо старий мав відверту антипольську спрямованість. Саме ці перші виступи привернули увагу широкого громадянства до справи Чесно-Хресного братства і поклали початок довготривалій боротьбі за нього, яка закінчилася перемогою у 1935 році.

Українська громадськість усвідомлювала потребу в освіченому патріотичному духовенстві. Така позиція знайшла відображення у резолюції з'їзду делегатів від «Просвіт» Волині, який відбувся у м. Луцьку 15 лютого 1921 року. На підставі доповіді І. Власовського на тему «Українська школа на Волині» з'їзд постановив: «Життя вимагає негайного утворення Православної духовної семінарії, яка виховувала б народне духовенство, здібне до культурно-національної праці серед українського народу» [4, с. 71]. «Просвіта» взяла активну участь у роботі Волинського єпархіального з'їзду духовенства і мирян 3–10 жовтня 1921 року в Почаївській лаврі. Представником Луцького товариства на цьому з'їзді був А. Глушук.

Прикладом впливу Товариства на церковне життя можна вважати звернення в травні 1920 року Ради «Просвіти» до єпископа Крем'янецького Діонісія в справі українізації Братської церкви. «Настав час, – говорилося в листі, – коли можна і негайно треба створити Українську Національну Церкву». Просвітяни висловлювали бажання, щоб служба Божа проводилася українською мовою і проповіді виголошувалися теж українською мовою [5].

15 вересня 1921 року Священний Синод Автокефальної православної церкви Польщі надав керівництву Православної церкви широку автономію, а глава її отримав повноваження обласного митрополита.

У 1923 році Собор єпископів Православної церкви в Польщі висловився за автокефалію, яку 13 листопада 1924 року затвердив Вселенський патріарх.

Під тиском української громадськості організованої осередками «Просвіти» 3 вересня 1924 року Священний Синод Автокефальної православної церкви у Польщі прийняв рішення про часткове запровадження української мови у функціонування церкви. Однак ухвала впроваджувалась у життя досить повільно, ігнорувалася церковною ієрархією. У квітні 1925 року при Синоді розпочала роботу «Комісія з перекладу Святого Письма і Богослужбових книг».

Виключно важлива роль в українізації Православної церкви у боротьбі за її автокефалію належала «Просвіті», – вважає В. Борщевич, дослідник Української Православної церкви на Волині. «Фактично справа розмосковлення церкви в краї у 20-х роках робилась руками просвітян» [3, с. 11]. Сільські філії, серед членів яких були парафіяни місцевих храмів, виступали за українську мову в богослужіннях, за призначення українських священників і т. д.

Православні українці Свято-Миколаївської Жидичинської парафії Луцького повіту звернулися до Діонісія через Духовну консисторію за благословенням: «аби... в Свято-Миколаївській церкві служба Божа відправлялась в мові українській». У відповідь єпархіальний уряд 23 червня 1925 року ухвалив: «залишити без розгляду» [2, с. 18]. Нелегко проходила українізація парафії, українська мова впроваджувалась поступово. На перших порах священник категорично відмовлявся вести службу Божу українською мовою, говорячи: «На мові базарній службу Божу відправляти не буду» [14, с. 57]. Рух за українізацію церкви тут розпочався у 1923 році, а остаточно закінчився в 1926 році. Спочатку було введено читання українською мовою Євангелія, згодом виголошували деякі ектинії й, нарешті, запроваджений поділ служби Божої: одну неділю відправляли українською, а другу – старослов'янською мовами. Так було аж до остаточного рішення про українізацію церкви [11, с. 10].

Просвітяни послідовно виступали за українську мову в богослужіннях, послаблення впливу священників-московфілів у парафіях. У 1926 році перейшли на українське богослужіння у селах Пожарки, Вишків, містечку Ківерці. На цьому ґрунті досить часто відбувалися конфлікти між священниками та парафіянами. У с. Хорлупи 1926 року селянські збори ухвалили на свято Т. Шевченка відправляти службу Божу українською мовою, проте священник категорично відмовився це робити. Тоді хор філії «Просвіти» без згоди священника співав службу Божу українською мовою, а «батюшка» виголошував проповідь старослов'янською. Після того священник закликав селян покинути «Просвіту», наголошуючи на тому, що він «не бажає і однієї хвилини бачити їх [просвітян] в церкві і в селі» [11, с. 5]. У с. Романів подібний конфлікт виник із пан-отцем, котрий був за національністю чехом, який для чехів відправляв службу чеською мовою, а для віруючих українців відправляти рідною мовою не хотів [10, с. 23].

У 1927 році в філіях продовжувалася боротьба просвітян за розмосковлення церкви. Окрім Лаврова, вона тоді увінчалась успіхом в с. Городище Полонківської гміни. Українізацію впроваджували просвітянські хори, зокрема в селах Зубильно, Михлин, Романові. «Хор, – писав у звіті голова філії с. Лаврів, – стало впливає на українізацію церкви, до чого місцева влада церковна відноситься страшно вороже; в співі “Боже Великий єдиний” наказано хором в церкві слово “Україна” замінити на “страну” (розпорядження о. С. Гобчанського). Хор стало співав у церкві щось по-українськи, а священник виголошував виключно і твердо по-кацапськи...». В іншому звіті зазначається, що «існує хор, який в більшості своїй співає в місцевій церкві, де завзято веде боротьбу з місцевим парохом, який після останньої візиту прот. А. Павлюковського ... майже ніколи не служить по-українськи» (Рованці, Гнідава) [6, с. 43]. У цей же рік просвітяни м. Ківерці домоглися їх «відчислення від московського собору у Луцьку» [15, с. 10].

Успішно розмосковлювали церкву у селах Береза, Боголюби, Воротнів, Лаврів. У с. Угринів о. В. Зелінський проводив службу Божу українською мовою, і тому, як і більшість активних просвітян Волині, був замордований у комуністичних тюрмах і концтаборах.

У той же час церковно-громадський рух активно став домагатися скликання українського церковного з'їзду, де були б вирішені головні питання щодо правового становища й українізації церкви. Ініціаторами та організаторами цього руху були просвітяни, зокрема представники української інтелігенції. Важливим етапом на цьому шляху став з'їзд українських громадських організацій Волині 1926 року у Рівному. З'їзд ухвалив: «вважаючи церкву одним із найважливіших двигунів культурно-національного розвитку в тих повітах, де нема легалізованих церковних братств, утворити повітові церковні комітети, яко церковну секцію від повітових Товариств «Просвіти». Тим повітовим комітетам доручити керувати справою української церкви в своїм повіті, організовуючи поміч селянам у тій справі та встановлювати постійні зв'язки зо всіма іншими Повітовими Церковними Комітетами в цілі створення врешті Волинської Церковної Української Ради, яка боронитиме справу нашої національної церкви, як

одної з найважливіших освітніх і культурно-виховничих основ українського народу». Окрім того, з'їзд висловив ряд вимог, зокрема щоб призначити на кафедри Волині єпископів-волинян [9, с. 16].

Після цього почали створюватися місцеві комітети для підготовки церковного з'їзду та обрання делегатів. «Просвіта» намагалася надати цій акції організованого та цілеспрямованого характеру. При багатьох осередках Товариства виникли церковні секції. В лютому-березні 1927 року були видруковані та розіслані до філій листівки, де зазначалося, що кожне село повинно обрати одного делегата на з'їзд, який мав привести декларацію з якомога більшим числом селянських підписів за проведення українізації церкви. Навіть польська влада визнавала, що ідея Української церкви поширювалася завдяки «Просвіті», а зібрання православних та відповідний тиск на священників мали місце лише там, де існували філії Товариства.

Спочатку було вирішено організувати з'їзд лише світського громадянства, що викликало справедливий протест серед національно-свідомого духовенства. Тоді в грудні 1926 року за підписами просвітян Є. Петриківського (Луцьк), П. Доманицького (Ковель) і А. Річинського (Володимир) до уряду було внесено нове прохання – про проведення українського церковного з'їзду духовенства. У лютому наступного року надійшло повідомлення, що його буде «засадничо дозволено». Подальша підготовка з'їзду проходила у складних умовах, що зумовлювалося протидією православних ієрархів. Уже 26 липня Священний Синод прийняв постанову, якою усьому духовенству суворо наказувалося: «не сміти бути присутнім на цьому з'їзді... під загрозою канонічної відповідальності за непослух і вірним повідомити, щоб вони утримались від присутності і участі в з'їзді Луцькому» [18; 21].

Церковне керівництво розпочало широку кампанію проти організаторів. Для цього було навіть спеціально засновано журнал «Свет истинны». В першому ж номері поміщено статтю, в якій звинувачувалися діячі українського церковного руху, що «під фіговим листком націоналізації церкви намагаються захопити церкву в свої руки... користуватися її коштами, для виконання свого пекельного для церкви плану українізатори мобілізували всі «Просвіти», які є організаціями політичними» [16]. Як бачимо, противники українізації не зупинилися ні перед прямими наклепами, ні перед обманом.

З іншого боку, незалежна група церковних та світських діячів і просвітян згуртувалася навколо журналу «На варті», що виходив протягом 1926–1927 років й після остаточного розриву з ієрархами (це сталося після відмови Діонісія благословити з'їзд) 6 березня 1927 року утворила організаційний комітет, якому передала справу організації з'їзду. До нього увійшли представники з усіх повітів Волині, зокрема луцькі просвітяни – Л. Арцабка, І. Бондарук та І. Власовський.

Свої впливи на місцях комітет проводив через «Просвіту». У зв'язку з тим, що деякі особи почали самовільно готувати з'їзд, 25 березня був прийнятий комунікант, який ствердив виключне право організаційного комітету на його підготовку та закликав погасити особисті амбіції і тим самим не розпорошувати національних сил. Головне завдання цього комітету – провести за допомогою товариства «Просвіта» своєрідний «плебісцит» за українську мову богослужіння. На розіслані ним декларації відгукнулося 572 громади. У кожній декларації містилося 50–80 підписів. Таким чином, громадськість майже 600 сіл Волині підтримала українізацію церкви [19; 20].

Український церковний з'їзд відбувся в Луцьку 5–6 червня 1927 року. В ньому взяло участь понад 800 делегатів із Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя. На основі доповідей А. Річинського про релігійно-церковне життя православних українців у Польщі та І. Власовського про задоволення релігійних потреб української православної людності в справі релігійної науки в церкві, школі й поза школою були прийняті резолюції про українізацію Православної церкви. Для їх реалізації створено постійний церковно-громадський орган – Церковний комітет. З'їзд ухвалив: «на всіх землях, де переважає українська людність, мовою православного Богослужіння повинна бути тільки мова українська» [23, с. 228], і домагався, щоб пан-отці при допущенні до сповіді навчали дітей читати і писати українською мовою та українських молитов, про всі справи церковні повідомляти в газетах і послів. З'їзд готувався та проходив за найактивнішої участі просвітян, що підтвердив у своєму донесенні Луцький староста.

Православні ієрархи зайняли відверто ворожу позицію до з'їзду і 15–17 червня провели своє альтернативне зібрання. Його рішення були пронизані неприхованою ненавистю, що ще більше загострило конфронтацію. У відповідь на реакцію москвофілів товариство «Просвіта» спільно з Церковним комітетом організувало церковні зібрання в підтримку рішень Луцького з'їзду. Надалі саме ці дві інституції стали головними організаційними осередками консолідації громадських сил на проведення українізації церкви.

Після Луцького церковного з'їзду «Просвіта» зобов'язала філії зміцнювати й розбудовувати українське православ'я. Місцеві просвітянські організації звітували про діяльність у національно-церковній ділянці. У річному звіті філії Товариства в с. Романів за 1928 рік відзначалося: «До українізації церкви

філія спричинилась тим, що впливала і впливає на церковний причт, щодо відправи служб Божих на українській мові, а також набувала філія на свої кошти деякі українські церковні ноти» [22, с. 68]. 22–24 вересня 1929 року І. Власовський брав участь в Освітньому конгресі у Львові, де виступив 19 листопада 1929 року з доповіддю «Церква і “Просвіта”».

Однак Товариству не завжди вдавалося впливати на священників, якщо ті стояли на москвофільських позиціях. Свідченням цього є доповідна записка благочинного Луцької міської округи прот. А. Павлюковського митрополиту Діонісію у справі українізації богослужінь у Кульчинській парафії від 22 липня 1927 року, в якій зазначалося про недопущення українізації в парафії та прохання «не звертати ніякої уваги на клопотання просвітян про українізацію богослужіння, бо українізація богослужіння – велике зло, з яким всіляко потрібно боротись» [4, с. 87].

Московське духовенство особливо активно боролось проти заснування просвітянських філій у селах, бо просвітяни рано чи пізно піднімали питання українізації церкви. В селах Кульчин і Жидичин боротьбу за українське православ'я очолював голова місцевої філії «Просвіти» І. Бондарук, у с. Лаврові – голова філії Л. Арцабка (останнього польська влада характеризувала як «відомого українського шовініста»).

У Лаврові конфлікт зі священником дійшов до судового розгляду. В квітні 1927 у Мировому суді відбувся процес між головою Лаврівської філії «Просвіта» Л. Арцабкою та священником С. Гобчанським. На цьому суді Л. Арцабку захищали з боку Луцького товариства «Просвіта» сенатор О. Карпинський, а з боку Матірнього товариства у Львові – Г. Степура [13, с. 102]. У результаті С. Гобчанський змушений був перевестися до с. Дорогостаїва.

Завдяки активності просвітян перейшли на українське богослужіння в с. Пожарки. Перехід на українську мову відбувся в с. Чарукові, де з 300 присутніх на сільському сході 262 особи висловилися за українську церкву [14, с. 5]. Значну роботу в справі українізації церкви проводили просвітяни с. Гнідава, розміщеного неподалік від Луцька.

Проте існувало немало таких парафій, де псаломщик був прихильником українізації, а священник – москвофіл (Білосток, Підгайці, Радомишлі та ін.). Нерідко таке духовенство стояло на перешкоді створення філій «Просвіти» в селах, як, наприклад, у селах Буяні й Озденіж [12, с. 34].

Товариство відстоювало добрі імена українських діячів, яких церква знеславила з наказу російської імперської влади. Так, 23 квітня 1926 року Жидичинська філія просила Луцьку «Просвіту» «удруге звернутись до Вищої Духовної Православної влади в Варшаві про дозвіл на відправлення панахиди по українським гетьмані І. Мазепі у с. Жидичин Рожиської волости» [8, с. 93–98].

Слід відзначити, що Жидичинська філія Луцької повітової «Просвіти» була утворена 19 лютого 1921 року. Виникнення просвітянського осередку в Жидичині було зумовлене давніми традиціями, а саме попередньою культурно-освітньою спрямованістю Жидичинського Свято-Миколаївського чоловічого монастиря, діяльність якого припинилася у XIX столітті. Тому основною турботою жидичинського просвітянського осередку, як і луцької повітової «Просвіти» в цілому була боротьба за збереження самобутності української мови та української школи та православної релігії [17].

Унаслідок активних дій членів «Просвіти», релігійних товариств, великих зусиль частини духовенства і віруючих почала зростати кількість Православних храмів, у яких богослужіння проводилось українською мовою. Завдяки їхнім зусиллям на Волині до 1935 року було українізовано 108 парафій із 680, у 126 храмах українська мова як літургійна використовувалася частково [7, с. 130]. Великої шкоди справі українізації Православної церкви в Польщі було завдано у 1928–1935 роках, коли польська влада примусово ліквідувала осередки Товариства, що призвело до призупинення українізації церкви.

Висновок. Отже, Луцька «Просвіта» зробила величезний вплив на церковне життя, хоча юридичний статус української Православної церкви так і не визнали польські чинники. Товариство сприяло українізації та виховувало багатьох активних діячів церковного руху.

Література:

1. Olszański T. Historia Ukrainy XX wieku. Warszawa, 1994.
2. Борщевич В. Автономна церква на Волині. Луцьк, 1998.
3. Борщевич В. Українська Православна церква на Волині у 20–40-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2000.
4. Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.). Луцьк, 2000.
5. Віросповідання та національний склад населення північно-східних земель Польщі (на підставі переписів з дн. 30.IX.1921 і 9.XII.1931 рр.). *Церква і нарід*. 1935. № 16.
6. Власовський І. Луцька «Просвіта» (10 років просвітянської праці 1918–1928 рр.). Луцьк, 1928.
7. Кучерепа М., Давидок Р. Волинське Українське об'єднання. Луцьк, 2001.

8. Майданець І. Ціннісно-орієнтаційні аспекти діяльності Жидичинської філії Луцької повітової «Просвіт». *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне* : зб. наук. ст., док. і матеріалів. Луцьк, 2001. С. 93–98.
9. *На варті*. 1926. № 17.
10. *На варті*. 1926. № 19.
11. Отчеты о деятельности филиалов Луцкой поветовой «Просвиты» 1926–1932 гг. *Державний архів Волинської області*, ф. 54, оп. 1, спр. 110.
12. Отчеты филиалов Луцкой поветовой «Просвиты» *Держархів Волинської області*, ф. 248, оп. 2, спр. 1.
13. Протоколы общих собраний за 1920–1924 гг. и заявления жителей местечка Рожище о приеме в члены филиала «Просвиты». *Держархів Волинської області*, ф. 54, оп. 1, спр. 10.
14. Протоколы съездов представителей филиалов и доклад о работе «Просвиты» с 30.11.1924–24.02.1929 гг. *Держархів Волинської області*, ф. 54, оп. 1, спр. 45.
15. Протоколы съездов, общих собраний и ревизионной комиссии. Списки и удостоверения депутатов, прибывших с филиалов на съезд, списки членов поветовой «Просвиты». *Держархів Волинської області*, ф. 54, оп. 1, спр. 691.
16. *Свет истины*. 1927. № 1.
17. Столітній ювілей «Просвіти»: історія осередку в Жидичині URL: <https://history.rayon.in.ua/news/348589-stolitnii-juvilei-prosviti-u-zhidichini>
18. *Українська нива*. Луцьк, 1935. 19 березня.
19. *Українська нива*. Луцьк, 1935. 7 січня.
20. *Українська нива*. Луцьк, 1936. 1 квітня.
21. *Українська нива*. Луцьк, 1936. 1 листопада.
22. Устав, інструкції, протоколи общих собраний членов «Просвиты» и ревизионной комиссии, списки филиалов, постановок, членов «Просвиты» и др. документи (1920–1930 гг.). *Держархів Волинської області*, ф. 54, оп. 1, спр. 1.
23. Учетные листы членов кооперативов за 1927 г. *Держархів Волинської області*, ф. 46, оп. 9, спр. 690.